

Հասմիկ ԳԱԼՍՅԱՆ

ԹՊՂԱՆ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԱՎԱՏԱԼԻՔՆԵՐՈՒՄ ԵՎ ՄՆԱՀԱՎԱՏԱԿԱՆ ՋՐՈՒՅՅՆԵՐՈՒՄ*

Հայ ժողովրդական սնահավատական գրույցներում, հավատալիքային պատկերացումներում, ինչպես նաև հմայական աղոթքներում ծննդկանին և նորածնին վնասող չար ոգիներից մեկն է թպղան: «Այս ոգու չարամիտ ներգործությունը դիտվում էր որպես յուրահաստուկ հիվանդություն՝ թպղոտություն անվամբ: Մինչդեռ բժշկությունն այսօր այդ երևույթը կապում է վեներական ախտերի հետ»¹:

Թպղան՝ իբրև ծննդկանին վնասող ոգի կամ ծննդկանին ու նորածնին պատուհասող հիվանդություն, տարածված է Հայաստանի բազմաթիվ ազգագրական շրջաններում՝ Մուշ-Բուլանըխում (թրբղ)², Ատափագարում (թպղա), Կեսարիայի որոշ հայախոս գյուղերում (Մունճուսուն), Մարզվանում (թպղի)³, Երզնկայում (թրպղ)⁴, Ակնում, Աղձնիքում, Մասունում, Քղիում, Շիրակում, Ջավախքում և այլուր:

Ս. Հարությունյանը, խոսելով «Աղոթքներ ալի և թպղայի» խորագրով աղոթքների մասին, փաստում է, որ «բուն աղոթքներում հանդես եկողը հիմնականում այն է, իսկ եթե մեկ-մեկ էլ թպղան է հիշատակվում, ապա նա ևս օժտված է նույն նկարագրով ու գործառույթներով, ինչ այլ: Սա ցույց է տալիս, որ դեռևս միջնադարում այդ գույգ ոգիները շփոթվել են իրար, և գույգ անունների տակ հաճախ հանդես է գալիս մեկ ոգի՝ այլ: Ժողովրդական ուշ ավանդության մեջ ևս իսպառ բացակայում է թպղայի՝ իբրև անձնավորված չար ոգու արտաքին նկարագիր»⁵:

Ի տարբերություն ալի, որն իր չարագործությունները կատարում է ծննդաբերության պահից սկսած, թպղան իր չար դիտավորություններն սկսում է աղջկա ազապության և մանավանդ հարսնության օրերից և շարունակում մինչև երեխայի երեք կամ յոթ (որոշ դեպքերում մինչև քսան) տարին լրանալը:

Նորահարսը, դուրս գալով իր հարագատ տնից, յուրային միջավայրից, հայտնվում է իր համար օտար ու անձանոթ միջավայրում և դառնում է հեշտ խոցելի բացասական ուժերի կողմից: Հատկապես հղիության առաջին շաբաթներից սկսած՝ կինը շրջապատված է լինում չար ոգիներով, որոնք փորձում են վնասել կնոջը՝ նրան պահելով իրենց տեսադաշտում:

* Հոդվածն իբրև զեկուցում ներկայացվել է Գյումրիում 2016թ. սեպտեմբերի 24-25-ին կայացած «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը. հայագիտության արդի հիմնահարցեր» միջազգային 9-րդ գիտաժողովում:

¹ Նահապետյան Ռ., Աղձնիքահայերի մանկան ծննդի և խնամքի ավանդական սովորույթներն ու ծեսերը, Եր., 2011, էջ 46:

² Բենսե, Հարք (Մշո Բուլանըխ), Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, (այսուհետ՝ ՀԱԲ), հ. 3, Եր., 1972, էջ 60:

³ Աճառեան Հր., Հայերեն գաւառական բառարան (այսուհետ՝ ՀԳԲ): Էմինեան ազգագրական ժողովածու (այսուհետ՝ ԷԱԺ), հ. Թ, Թիֆլիս, 1913, էջ 381:

⁴ Բիւրակն, 1898, թիւ 19, էջ 374:

⁵ Հարությունյան Ս., Հայ հմայական և ժողովրդական աղոթքներ, Եր., 2006, էջ 306:

Ծննդաբերության ծեսը համարվում է սահմանային իրավիճակ, կնոջ «մի ոտքը գերեզմանում է», ուստի հղի կանայք ծննդաբերելուց առաջ գնում են եկեղեցի⁶, «հաղորդություն են տալիս, որպեսզի եթե մեռնին, անհաղորդ չմնան»⁷: Պատահական չէ, որ «Ցայսօր ժողովրդախոսակցական լեզվում «ծննդաբերություն» բառը հաջողությամբ փոխարինվում է «ազատվել» բայի ծիսաստասպելական նրբիմաստով»⁸:

Հաճախ հանդիպում էին մայրեր, որոնց որովայնի պտուղները ողջ չէին մնում: Ի՞նչն էր այս տխուր երևույթի և իրողության պատճառը: Արդյոք ծնողը հիվանդություն ուներ, որը փոխանցվում էր դեռ չծնված երեխային ու սպանում նրան: Բայց այդ ինչպե՞ս էր պատահում, որ հիվանդությունը չէր վնասում մորը, երբ «այնքան երկար ատեն բույն կղնե անոր ներսը: Ո՛չ բժիշկը կրնա բացատրել այն, ոչ սատանորդի բնախոսը, ո՛չ էլ կրոնքի խճբիծ մեկնիչը»⁹: Այս հարցի պատասխանը տալիս են պառավներն՝ ասելով՝ մայրը «քեպե» ունի (Ակնում թպղան կոչվում է «քեպե» կամ «քեպի»): Բայց ի՞նչ է այդ «քեպեն», «ի՞նչ ձև ունի, ի՞նչ գույն ունի, ոգի՞ մ՛ է այն, թե՞ միջատ մը, դև՞, թե՞ միկրոբ, ոչ ոք գիտե գայն: Միայն սա յայտնի է, թե նա բոյն դրած է մայրերի արգանդին մեջ, և երբ հեք երեխան անոր առջևեն կանցնի աշխարհ գալու համար, զարհուրելի ոսոխը անոր մատղաշ մարմնայն մեջ կը դրոշմե մահու պատվաստը»¹⁰: Պառավների խորհրդով, Քառասուն Մարիամներ է կը ժողվեն մեկ մեկ գամ, այս քառասուն գամով շինել կուտան եռոտանի մը, ու երբ երեխան ի լոյս կուգայ, այդ երկաթե գործիքին մեջէն անցնելով կընծայեն գայն աշխարհին¹¹: Հետո «ի դարման այն տղեկին ծնողը կամ ազգականքն 40 տունէ 40 տեսակ կերպասի կտորներ կը ժողվեն, պարեգոտ կը կապեն, կը հագցունեն. ոմանք ալ ավագ ուրբաթ օրն անարևցաթ կնիկ մը ճամբա կը հանեն, որ պարտի առանց խոսելու 7 կամ 40 տունէ մեյմեկ պատառ արծաթ ժողովել, գոր օղակ մի շինելով քեպե ունեցող կնոջ թևը կանցունեն»¹²:

Շատ ժողովուրդների սնահավատական գրույցներում մարդու մարմնում բույն դրած «ցավերը» չար ոգիներ են, որոնք պատկերվել են զանազան փոքրիկ հրեշների, միջատների ու կենդանիների կերպարանքով: Ժողովուրդը երևակայում է, որ «թպղան գորտանման մի չար ոգի է, որ հղի կանանց արգանդը մտնելով՝ թունավորում է նրանց սաղմը, որի պատճառով նորածինը կա՛մ մեռած է ծնվում, կա՛մ չափազանց սակավակյաց է լինում: Այս չար ոգին թպրդ է կոչվում և նրանից

⁶ Շիրակում հղի կինը եկեղեցի կամ որևէ սրբավայր մտնելիս աշխատում է ձեռքով չդիպչել իրեն հատկապես դեմքին, քանի որ հավատում է, որ երեխայի այդ մասում նշան է լինելու (Գալստյան Հ., Դաշտային բանահյուսական և ազգագրական նյութեր (այսուհետ՝ ԴԲԱՆ), տետր 1, թ. 18):

⁷ Լալայեան Ե., Մուշ-Տարօն, Ազգագրական հանդես (այսուհետ՝ ԱՀ), գ. 26, Թիֆլիս, 1916, էջ 176:

⁸ Հայրապետյան Թ., Նվիրագործման բնակազմական ցուցիչները հայ ժողովրդական հեքիաթներում, Պատմա-բանասիրական հանդես, №3 (170), Եր., 2005, էջ 138:

⁹ Բիրակն, 1898, թիւ 44, էջ 770:

¹⁰ Նույնը:

¹¹ Նույնը:

¹² Ճանիկեան Յ., Հնութիւնք Ակնայ, Թիֆլիս, 1895, էջ 648:

զարնված կինը՝ թպղոտ: Շատ անգամ ճահիճների միջից գորտեր¹³ բռնելով¹⁴ թալիսաններ են շինում և հղի կանանց մոտ պահում, որպեսզի թըպղղները չմերձենան նրանց»¹⁵:

Թպղան, նորածին զավակների արյունն ապականելով, մեռցնում է նրանց և գրեթե ամլության դատապարտում մայրերին¹⁶: Չբերությունը չար ոգիների, մասնավորապես թպղայի ներգործության արդյունք էր համարվում:

Աղձնիքահայերի մեջ տարածված էր այն հավատը, թե կինը թպղոտություն էր ստանում, երբ նրա նկատմամբ թպղաուլունքով կախարդական գործողություն էր կատարվում: Թպղաուլունքը կապտավուն քար էր¹⁷, իբր երկնքից կարկուտի հետ ընկած: Ծննդկանի կամ հղի կնոջ հանդեպ թշնամաբար տրամադրված կանայք այցելել են նրանց՝ թպղաուլունքը գրայանում, և գաղտնաբար տրորել կամ սեղմել այն՝ ծննդկանին դարձնելով թպղոտ, իսկ նորածնին՝ մահացու հիվանդ¹⁸: Շիրակում «Կանանցից մեկը «թպղահուլուն» կամ «բաբաղուլի» է պահում մոտը, որ իրա երեխաները մնացական լինին ու չը թայցնեն: Բայց նա, որ նորածին երեխա գտնված տունը որ մտավ ու նստեց ծննդկանի անկողնի վրա մի քանի ժամից հետո էլ «երեխան տիրոջը իներ չունի», կսկսի ամբողջովին սևանալ թալկտիլ (նվաղիլ) ու մի քանի րոպեից հետո մեռնիլ»¹⁹:

Մուշ-Տարոնում, երբ «մինի երեխաները չեն ապրում, ասում են, թե ծնողները թպղոտ են. թըպղղը մի որդ²⁰ է, որ ճանկեր ունի և բռնում է երեխայի, սրա հոր կամ մոր լյարդը: Թպղից ազատվելու համար նորածին երեխայի մարմնին և նույնիսկ շրթունքներին ու ականջներին մեղր են քսում և երեք-չորս օր ծիծ չեն տալիս:

¹³ «Հայկական դիցաբանության մեջ ամուլներին զավակ պարգևելը, հղիներին և մանուկներին պաշտպանելը, մորը այլերից պաշտպանելը և այլն կապվում էր գորտի հետ: Խոնավասեր գորտի մեջ, հավատալիքների համաձայն, ապրում էր հավերժահարսը: Որդեգորկ կանայք մինչև դարը գորտի աղոթած մարմինը հմայիլ էին դարձնում և կախում պարանոցներից, որ վնասազերծվեին, զավակը հաջող ծնվեր և երկարակյաց լիներ: Ուստի Վասպուրականում, Աղձնիքում և այլուր կանանց գոտիների արծաթե ճարմանդները ոսկերիչները սարքում էին գորտի պատկերով» (Նահապետյան Ռ., Աղձնիքահայերի մանկան ծննդի և խնամքի ավանդական սովորություններն ու ծեսերը, Եր., 2011, էջ 47):

¹⁴ Մանիսայում օձի բերանից վերցրած ճնճղուկը, գորտը կամ ձուկը, որ կանանց ամլության դեղն էր համարվում, կոչվում է թպպալ (ՀԳԲ, էջ 349):

¹⁵ Լալայեան Ե., Վասպուրական, ԱՀ, գ. Թիֆլիս, 1914, էջ 59:

¹⁶ Բիրակն, 1898, թիւ 49-50, էջ 867:

¹⁷ Տեղ-տեղ էլ շագանակագույն՝ սպիտակ բծերով:

¹⁸ Նահապետյան Ռ., ժողովրդական հավատալիքների համակարգը հայոց ծիսակատարություններում, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, № 4, Եր., 1983, էջ 60:

¹⁹ ԷԱԾ, հ. Ա, էջ 203:

²⁰ «Գորիսի, Սիսիանի, Ղափանի, Մեղրիի և Լեռնային Ղարաբաղի հայերին հայտնի է խաղաղացավ կոչվող մի հիվանդություն, որի հարուցիչը համարվել է մի անանուն **որդ**, որը մարդու մարմինն ընկնելով անվերջ շարժվել է, մեկ մտել ծնկան մեջ, մեկ էլ բարձրացել դեպի վեր՝ սրտի տակ: Հիվանդը գանգատվել է մարմնի ցավերից, ոսկորների կոտրատվելուց: Խաղաղացավոտը ծափ տալու, երգելու, բայաթի կանչելու, պարելու, լաց լինելու և ողբալու ցանկություն է ունեցել: Հիվանդությունն առաջացել է վախից, գիշերով ճանապարհ կամ մթնով ջրի գնալուց, մրսելուց, վշտից, հոգեկան ծանր ապրումներից ու ցնցումներից: Հիվանդության բուժման միակ միջոցը համարվել է պարը» (Խաչատրյան Շ., Ծիսական պարը հայոց հավատալիքների համատեքստում, Եր., 2014, էջ 101-102):

Քաղցից նեղվելով՝ թըպըղը դուրս է գալիս, որ երեխայի շրթունքների մեղրը ծծե, այս միջոցին բռնում են նրան, որով և ազատում երեխային: Այդ բռնած թըպըղը դնում են մի տուփի մեջ, պահում, և երբ ուրիշ թպղոտ կանայք հոլիանում են, այս թըպըղը տրորում են, լցնում ջրի մեջ և խմացնում նրան: Եթե թպղից երեխաները չեն ապրում, դրկիցներից մի կին փախցնում է նորածնին, ինքը առաջին անգամ ծիծ տալիս և երեք օր հետո բերում տալիս մորը»²¹:

Մասունում թպղային պատկերացում էին որպես երևակայական ճիվաղ, որը երեխաներին սպանում է մոր արգանդում և ծնվելուց հետո²², իսկ Մուշ – Բուլանըխում «թըբըղը նախնիք համարում էին մի տեսակ չար դև, մանուկներին խեղդող երևակայական էակ կամ մանկական մի տեսակ հիվանդություն»²³: Հայկական հնագույն բժշկագիտական պատկերացումները հաճախ հանդես էին գալիս դիվաբանական բժշկության տեսքով²⁴: «Ըստ այդ պատկերացումների հիվանդությունն առաջանում էր չար ոգիների ազդեցությամբ. նրանից խուսափելու համար հոռուք և հմայիլներ կրելու, աղոթքի կամ կախարդանքի գործողությանը դիմելու խորհուրդներ էին տրվում»²⁵: Ժողովրդական պատկերացումների համաձայն՝ հիվանդությունը սաստանայի կամ չարքի ձևով է թափանցում մարդու մեջ: Հավատալիքային պատկերացումներում հոգեկան, նյարդային երևույթների պատճառ են համարվել աննյութեղեն դևերն ու չար ոգիները, որոնք մտել են մարդու մեջ և «կապել» նրան²⁶: Զգուշանալու համար հորանջելիս բերանը խաչակնքում են²⁷, փոշտալիս ասում են՝ «խեր լինի», որպեսզի չարերը բերանից չմտնեն ներս²⁸: Վերոնշյալը տեսանելի է տարբեր ժողովուրդների բանահյուսական

²¹ Լալայեան Ե., Մուշ-Տարօն, ԱՀ, գ. 26, էջ 186:

²² Պետոյան Վ., Սասնա ազգագրությունը, Եր., 1965, էջ 295:

²³ ՀԱԲ, հ. 3, էջ 6:

²⁴ «Հնագույն ժամանակներից բազմաթիվ տեղեկություններ կան հիվանդություններ հարուցող ոգիների, նրանցով բռնվածության, այսինքն՝ դիվահարության մասին: Առաջին տեղեկությունները պատկանում են ասորա-բաբելական նշանագրերին: Հոմերոսը վկայում է, որ Հին Հունաստանում գոյություն են ունեցել դիվահարությունից առաջացած հիվանդություններ, որոնք ընդհանուր անունով կոչվել են «էպիլեպսիա»: Մոկրատեսը դևերի ժխտումը հենց դիտել է իբրև դիվահարություն, իսկ հռոմեացիք խելագարներին համարել են «ոգիներով լցվածներ»: Դեռևս 5-րդ դարում «դիվահարություն» հիվանդության մասին վկայել է Եզնիկ Կողբացին: Միջնադարյան բժշկարաններում, եկեղեցական գրքերում ու համայնիներում կան նկարներ ու վկայություններ դևերի, տարբեր անուններ կրող չար ու բարի ոգիների՝ շիդարք, ճիվաղք, շվոդք, այք, թպղա, քաջք, չարք և այլն, նրանց պատճառած վնասների և կոնկրետ հիվանդությունների մասին» (Մսաչատրյան Ժ., նշվ. աշխ., էջ 98, 100):

²⁵ Վարդանյան Ս., Հայաստանի բժշկության պատմություն, Եր., 2000, էջ 26:

²⁶ Զաքարյան Ե., Հիվանդության և բուժման առասպելալուծող հայկական հեքիաթներում, թեկնածուականատենախոսության սեղմագիր, Եր., 2011, էջ 20:

²⁷ ԷԱԺ, հ. Ա, էջ 169:

²⁸ «Արոշկըտալը (հորանջելը) չարից, չար աչքից ու չար նիայթից է, ըդոր համար ամեն մե արոշկըտալեն հետո բըղի ըսես թու, թու, թու, օր չարը փախնի: Մե փոշտոցը սաբը է (համբերություն, այսինքն կա մ լավ կլինի, կա մ վատ), էրգուսը քայթ է (լավ է): Մուք տեղը փոշտալը վատ է, լուս տեղը լավ» (Մսացող Արաքսյա Չախոյան, 67 տարեկան, մանկավարժ, Երևան, գ. Վահրամբերդ, Հ. Գալստյան, ԴԲԱՆ, տետր 8, թ. 26):

կենցաղում: Փոշտացող մարդուն մենք անմիջապես մաղթում ենք առողջություն: Նույն պատկերացման մասին են վկայում ռուսերեն՝ «будь здоров»-ը և անգլերեն՝ «bless you»-ն:

Ըստ Վասպուրականի, Նոր Բայազետի և Ախալքալակի ժողովրդական պատկերացումների՝ թպղին գորտանման կենդանի է: Վասպուրականում եթե մի մոր զավակները կամ մեռած են ծնվում կամ շուտով մեռնում են, ենթադրում են, որ նա թըպըղ ունի, այսինքն՝ նրա լյարդի վրա գորտանման մի ճիճու է գոյացել, երբ այդ կինը անխոհեմություն է ունեցել մի գիշեր թռնրի մեջ մնացած ջրով լողանալու²⁹: Այստեղ թպղուց ազատվելու համար կախարդներին գիր են անել տալիս, և երբ սրա ազդեցությամբ կինն սկսում է օրծկալ կամ հորանջել, բերանը կրակի վրա էին բռնում, որպեսզի թպղի ճիճուն ուղղակի կրակի վրա ընկնի և այրվի:

Թպղոտ կանայք իրենց երեխաներին կրծքով չէին կերակրում. կերակրում էին այն կանայք, որոնք երեխաներ են մեծացնում ինչ-որ տևական ժամանակահատված, ապա ուշագնաց լինող երեխային անց էին կացնում ծակ քարերի միջից՝ երեք անգամ³⁰ ասելով՝ «Քուկդ առ, իմս տուր»³¹ և այլն³²:

Ծակ քարերից, կենդանիների բերանից (սպանված գայլի բերանը թրջում լայնացնում են, մեծացնում են այդ անցքը և զանազան հիվանդությունների ժամանակ միջով անցկացնում երեխաներին) և կամուրջների տակից (ընդհանրապես անցքերից) հիվանդին անցկացնելով՝ հավատում էին վերջինիս բուժմանը: Անցքերը հաճախ սրբացվում են³³ ժողովրդի կողմից և ունեն չարահալած հատկություն: Կարծում ենք, թե սա կապված է նորից ծնվելու կամ վերածնվելու, «մորից մեկ»³⁴ լինելու գաղափարի հետ:

Բնական ծակ քարերի միջով, ինչպես և կամուրջների տակով անցկացնելով թպղուց բուժում էին նաև Շատախում:

Վերոնշյալի հետ աղերսներ ունի նաև այն, որ Շիրակի Լանջիկ գյուղում թըպըղ ունեցող երեխայի վրա են քաշում «իշու ձագի ֆարտան», այսինքն այն թաղանթը, որով ծնվել է իշուկը, և երեխային յոթ օր պահում էին դրա մեջ՝ թըպըղն անցկացնելու նպատակով³⁵:

Քղիում թպղա հիվանդություն ունեցող կինը, երբ զգում է, որ հղի է, տասնհինգ օր առավոտները էշի մեզ է խմում, տասնհինգ օր էլ երեխայի խաղալուց հետո: Երեխայի ծնվելուն պես ծննդկանին էշի մեզ են խմեցնում և երեխայի բերանն են լցնում: Օճնդաբերությունից մի քանի օր անց ծննդկանը, մի կին ու մի ազապ

²⁹ Լալայեան Ե., Վասպուրականի ազգագրությունը, ԱՀ, գ. 20, Թիֆլիս, 1910, էջ 182-183:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 182-183:

³¹ Գաբրիկեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 268:

³² Բուլանըխում թպղոտ երեխային անց էին կացնում նաև երկու իրար շատ մոտ գտնվող խաչքարերի միջից (Բենսե, Բուլանըխ կամ Հարք գաւառ, ԱՀ, հ. 5, էջ 122):

³³ Օրինակ՝ Շիրակի Հացիկ գյուղի Ծակ քարը (Թովատովա սուրբը):

³⁴ Այս արտահայտությունը լայն կիրառություն ունի Շիրակում: Գործածվում է «նոր ծնված» իմաստով:

³⁵ Բրդյան Վ., Հողաբերքի ու տղաբերքի պաշտամունքը հայոց մեջ, պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Եր., 1947, էջ 193:

աղջիկ միասին մի գիշեր գնում են յոթ տան երդիկների վրա, ման գալիս: Ազապ աղջիկը երդիկից հարցնում է. «Մարիամ, թաղի դեղն ի՞նչ է»: Տանեցիները հասկանում էին, որ տըպըղ ունեցող կին է, վեր էին կենում, մի երկաթի կտոր էին վերցնում, տանում դուրս և տալիս նրանց: Յոթ տներից այսպես հավաքած երկաթը տալիս էին դարբնին: Վերջինս մի ապարանջան էր պատրաստում թևի և մի օղակ՝ պարանոցի համար: Այս ամենը իր վրա կրելով՝ թաղոտ կինը բժշկվում էր³⁶:

Շիրակի Սառնաղբյուր գյուղի ժողովրդական պատկերացումներում «թըպըղը պոլոճանման է, ունի քառասուն ոտք: Երեխայի պնչից ելնում, մտնում է բերանը, հասնում է ջիգյարին և ուտում այն»: Այս գյուղից գրառած գրույցներից մեկի համաձայն՝ «քաղքցուն մեկին կնիկը թըպըղ կունենա: Թալիսու Կարմիր Ավետարանը, մեռնիմ էնոր գորությանը, կկանչէ էդ կնկանը: Կասա. «(երեխի) քառասունքի վերջին օրը պետք է մարդ քնի, կնիկ իմաց մնա, կնիկ քնի՝ մարդ իմաց մնա, օր տեսնին պոլոճը, օր դուս կուգա էրեխի քթեն ու կմդնի բերանը»: Բանասաց Թագուհի Սարգսյանի ասելով՝ այդ բռնված պոլոճը պետք է հմայիլ շինել ու դնել պատի ծակը, որպեսզի երեխան ու մայրը այլևս չվարակվեն թըբբից»³⁷:

Աշտարակի շրջանի Դովրի (Չորավան) գյուղում կանայք թաղու առաջացումը վերագրում են քառասունքը չլրացած նորածին անասունի միսն ուտելուն³⁸: Այստեղ կարծում են, թե թաղոտում են և՛ կանայք, և՛ երեխաները, և՛ տղամարդիկ: Իսկ այդ առաջացող թաղին ունենում է խեցգետնանման կենդանու կերպարանք, որը կառչում է երեխայի սրտին: Թաղոտ կնոջը խորհուրդ է տրվում իր հղիանալու օրից սկսած, երբ դեռ երեխան «չի հոզվորված», երեք օր մեկական գինու բաժակ կարմիր կովի մեզ խմել, իբր սպանում է թաղուն և հեռացնում նրա փոքրից: Իսկ եթե անզգույշ է եղել և չի խմել, մեզ հայտնի միջոցներից բացի դիմում էին բուժման հետևյալ եղանակին. ամուսինները միասին մասուրի թփի շուրջը յոթ անգամ պտույտ տալուց հետո յոթ անգամ էլ անց են կենում նրա միջով. մեջք-մեջքի տված: Թաղին նրանցից անցնում է մասուրի թփին և վերջինս իսպառ չորանալու դեպքում երեխաները մնացական են դառնում³⁹:

Մասունում «Թիպըղ ծնողներից զավակներին անցնող ժառանգական թոքային հիվանդություն էր: Երեխան ծնվելուց հետո ապրում էր մինչև տասը տարեկան հասակը, բայց աստիճանաբար թուլանում, հյուծվում ու ապա մեռնում էր: Թիպըղ ունեցող ծնողներին սակավ էր հաջողվում այս հիվանդությունից երեխա փրկելով մեծացնել: Բուժելու հիմնական միջոց չկար, միակ միջոցն այն էր, որ լողացնելու ժամանակ երեխայի մեջքին օձառ էին քսում և ձեռքի ավտով ուժեղ շփում: Այդ շփման միջոցին երեխայի կոնակի կենտրոնում, մաշկից դուրս էին ցցվում սրածայր սև գույնի փշեր, որոնք նույն բույսից անձեղնով քերում թափում

³⁶ Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Մ. Հայկունու ֆոնդ, վավերագիր 102, էջ 15:

³⁷ Բրոյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 193-194:

³⁸ Այս պատկերացումն ունենի նաև Շիրակի Մարալիկ և Լանջիկ գյուղերի կանայք: Նրանք կարծում էին, թե արբունքի հասած աղջիկներն ու տղաները, նաև հղի կանայք եթե դեռևս խոտ չկերած զառան կամ հորթի միս ուտեն (նաև ձկան), կթաղոտեն:

³⁹ Բրոյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 197-198:

էին, և դրանով թիպըը համարվում էր կտրված»⁴⁰: Այստեղ թպղիից բժշկվելու միջոց էին համարում նաև յոթն աղջիկ զավակ ունեցող մայրերի կաթը, որը հավաքում էին մի ամանում, թպղիով հիվանդին տաք ջրով լողացնելուց հետո, ռախի օճառով (ձեռքի մաքուր սապոն) և այդ կաթով լվանում էին հիվանդի թևակներին միջին տարածությունը, կաթը քսում մեջքի այդ մասին, երկար շփում, մինչև որ կարմիր մունիջներ (մրջուններ) դուրս գային մորթու տակից: Այդ մունիջները թպղին էին ներկայացնում, որոնց վերցնում էին սուր դանակի կամ ածիլու շեղբի վրա և հեռացնելով մարմնից՝ ձգում, սպանում⁴¹:

Բուլանըխում⁴², ինչպես նաև սեբաստահայերի հավատալիքներում թպղի⁴³ հիվանդության դեպքում «ի դարման» կարդացմունքի, հմայեակներու, Ուրբաթագրքի, ուխտագնացութեան կը դիմեն: Տղան սուրբերու կնվիրեն. մինչև յոթը տարեկանը մազը չեն կտրեր, կապույտ կտավե կապա կհագցնեն. օձը գորտ մը ուտելու ատեն թպղիստին անունը կուտան: «Ա ... ին թպղին է» ըսելով. օձը վար կձգէ գորտը, կառնեն զայն և նուսխա ընելով թպղիստին վիզը կը կախեն: Թպղիստ կինը զաղտնապէս ուրիշին ծծկերը կծծցունեն, թպղին տղուն կանցնի, թեն շատ ծանր քրեական մեղք կհամարվի: Ասոր համար մայրեր իրենց մանուկը ուրիշ կնկան չեն վստահիր և գիրկը տար: Վերջապէս հոգեզավակ մը կորդեգրեն, բազումք այս վերջին միջոցը ի գործ դնելով, ծնած զավակինն ողջ մնացած է»⁴⁴:

Մարզվանում «մանուկ մը ծնած ժամանակ կոկորդին մեջ ցորենի պէս ուտեցք կունենա, ասիկա թպղիին նշանն է, երբ այդ ուտեցքը պատռի, մանուկը անմիջապէս կմեռնի: Իբրև դեղ մանկան քիմքերուն մեղը կքսեն և կամ ոզնիին մաղձը կխմեցնեն»⁴⁵: Մունճուսուն գյուղում թպղիից բուժվելու միջոցը հետևյալն էր. հոլի մայրը տղաբերքից առաջ շան ձագերի վրայով անցնում էր, շան ձագերն անմիջապէս սասկում էին, այսինքն թպղան նրանց էր անցնում⁴⁶:

Թպղայից ազատվելու, բուժվելու միջոց ու եղանակ է նաև ջուրը, որն ուղեկցվում է որոշակի ծիսական արարողակարգով: Շիրակում Մարալիկի տարածքում, հանդիպում են «թպղու ծառեր»⁴⁷, որոնք սովորաբար ջրերի մեջ են աճում: Թպղու կանաչք իրենց հիվանդությունը թոթափելու համար իրենց շորերից մի-մի կտոր պատռում և կապում են թպղածառին և լողանում ծառի ջրում⁴⁸:

⁴⁰ Կարապետյան Ե., Մասուն, ազգագրական նյութեր, Եր., 1962, էջ 104:

⁴¹ Պետոյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 295:

⁴² ՀԱԲ, հ. 3, էջ 60:

⁴³ «Թպղի» բառը պարսկերենում նշանակում է ասպականիչ, չարագործ (Գաբիկեան Վ., նշվ. աշխ., էջ 210):

⁴⁴ Գաբիկեան Վ., նշվ. աշխ., էջ 210:

⁴⁵ Բիրակն, 1900, թիւ 28, էջ 428:

⁴⁶ Բիրակն, 1899, թիւ 31-32, էջ 489:

⁴⁷ «Թպղիին» Ղարաբաղում լեռնային ծառ է, որից հմայիլներ են պատրաստում անասունների համար: Ծառերի տակից հոսող ջուրն էլ սրբազան է համարվում և բուժում մաշկային հիվանդություններ: Բսկ «թրբրլղուն» Արագածի հարավային լանջերին, Բյուրական գյուղի մոտերքը և այլուր տարածված թուփ է, որից հոտաղները ճիպոտներ են կտրում (Բրոյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 215):

⁴⁸ Բրոյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 192:

Վարդավառի օրը Լոռի–Փամբակ գավառի Ղալթախչի գյուղի Թրդի⁴⁹ անունը կրող աղբյուրի մոտ քահանան կնքում է թրդի հիվանդություն ունեցող կանանց և երեխաներին, որի դիմաց վարձատրվում էր⁵⁰:

Թ. Հայրապետյանը, խոսելով ջրի իբրև մաքրագործող ցուցչի մասին, գրում է, որ ջուրը «կիրառվում է բուժման ինչպես կենսաֆիզիկական (բուսական և կենդանական դեղամիջոցների լուծիչ, լոզանք, հանքային ջերմուկներ), այնպես էլ ծիսահմայական (բուժադոքթ, ախտարք, բժժանք) մակարդակներում: Ջրի պաշտամունքից սերող ծիսահմայական բժշկությունը սրբազան աղբյուրների, լճակների, գետերի ջրերին վերագրում է մաքրող, ապաքինող հատկություն»⁵¹:

Ամփոփելով մեր ձեռքի տակ եղած նյութերը (ժողովրդական զրույցներ, աղոթքներ, դաշտային բանահյուսական և ազգագրական նյութեր, ուսումնասիրություններ)՝ կարող ենք ասել, որ.

ա. Ծննդկան կնոջ և նորածին երեխայի թշնամի համարվող չար ոգի թպղայի հավատալիքը ունի հնագույն ակունքներ և լայնորեն տարածված է Հայաստանի ազգագրական բազմաթիվ շրջաններում:

բ. Մեր ուսումնասիրած նյութերում բացակայում է թպղայի՝ իբրև անձնավորված ոգու նկարագրությունը: Այն հանդես է գալիս իբրև հիվանդության հարուցիչ տարատեսակ միջատների (գորտանման ճիճու, կարմիր պոլոճ, քառասուն ոտք ունեցող բոլոճ, խեցգետնանման բազմոտանի և այլն) ու մանր կենդանիների (գորտի կամ գորտանման կենդանու) կերպարանքով:

գ. Թպղան վնասում է թե՛ ծննդկանին և թե՛ նորածնին: Այն իր գործունեությունը սկսում է դեռ աղջկա ազգայության և կնոջ հղիության առաջին շաբաթներից և իր տեսադաշտում պահում մորն ու երեխային, մինչև երեխայի երեք կամ յոթ (որոշ դեպքերում մինչև քսանմեկ) տարին:

դ. Թպղայով «բռնվում» են ծննդկանն է ու նորածինը, նաև հայր-ամուսինը⁵², իսկ որոշ դեպքերում էլ թպղան անցնում է ժառանգաբար, վարակում է նաև տան փեսային⁵³, որը արյունակից չի ընտանիքի անդամներին:

ե. Ժողովրդին հայտնի են ծննդկանին ու նորածնին վնասող չար ոգիների դեմ պայքարելու բազմաթիվ միջոցներ ու եղանակներ: Թպղայի պարագայում կայծակի խորհրդանիշ համարվող մետաղների և գանազան իրերի և առարկաների կիրառումից բացի, օգտագործում էին բուժման ծիսահմայական միջոցներ և կենդանական հմայիլներ: Պայքարի միջոցներից մեկն էլ նրանց «խաբելն» է կամ մոլորության ու շփոթության մեջ գցելը: Ժողովուրդը փորձում էր շեղել նրանց ուշադրությունը ծննդկանին. Մարիամ, իսկ նորածնին այլակրոնի անուն տալով,

⁴⁹ Հավանաբար խոսքը թպղի հիվանդության մասին է, որից երեխաները փոքր հասակում մահանում էին, և որն այստեղ ժողովրդական ստուգաբանությամբ կապվում է Թրդի անունով աղբյուրի հետ (Ս. Մկրտչյան, Հայոց տոնածիսական մշակույթ, Եր., 2016, էջ 174):

⁵⁰ Նույն տեղում:

⁵¹ Հայրապետյան Թ., Բուժման ծիսահմայական և կենսաֆիզիկական ցուցիչները հայ ժողովրդական հեքիաթներում, Պատմա-բանասիրական հանդես, №2 (172), Եր., 2006, էջ 170:

⁵² Լալայեան Ե., Մուշ-Տարօն, ԱՀ, գ. 26, էջ 186:

⁵³ Բրդյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 201-202:

երեխային ոչխարի մսի հետ կշռելու և վերջինս թաղելու, ուրիշ կնոջ կրծքով կերակրելու միջոցով և այլն:

ТПХА В АРМЯНСКИХ НАРОДНЫХ ПРЕДАНИЯХ, ПОВЕРЬЯХ И СУЕВЕРИЯХ

___ *Резюме* ___

___ *А. Галстян* ___

В статье рассматривается тпха - дух встречающийся в армянских народных преданиях, поверьях, суевериях, заклинаниях. Тпха вредит роженицам и новорожденным младенцам. Описываются функции тпха в различных этнографических районах, методы и способы защиты от него, излечение от насланных им болезней.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Գալստյան Հասմիկ Հենրիկի – ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, E-mail: gasmik@mail.ru